ISSN : 2229-5577

सागरिका

अङ्कः 49/2

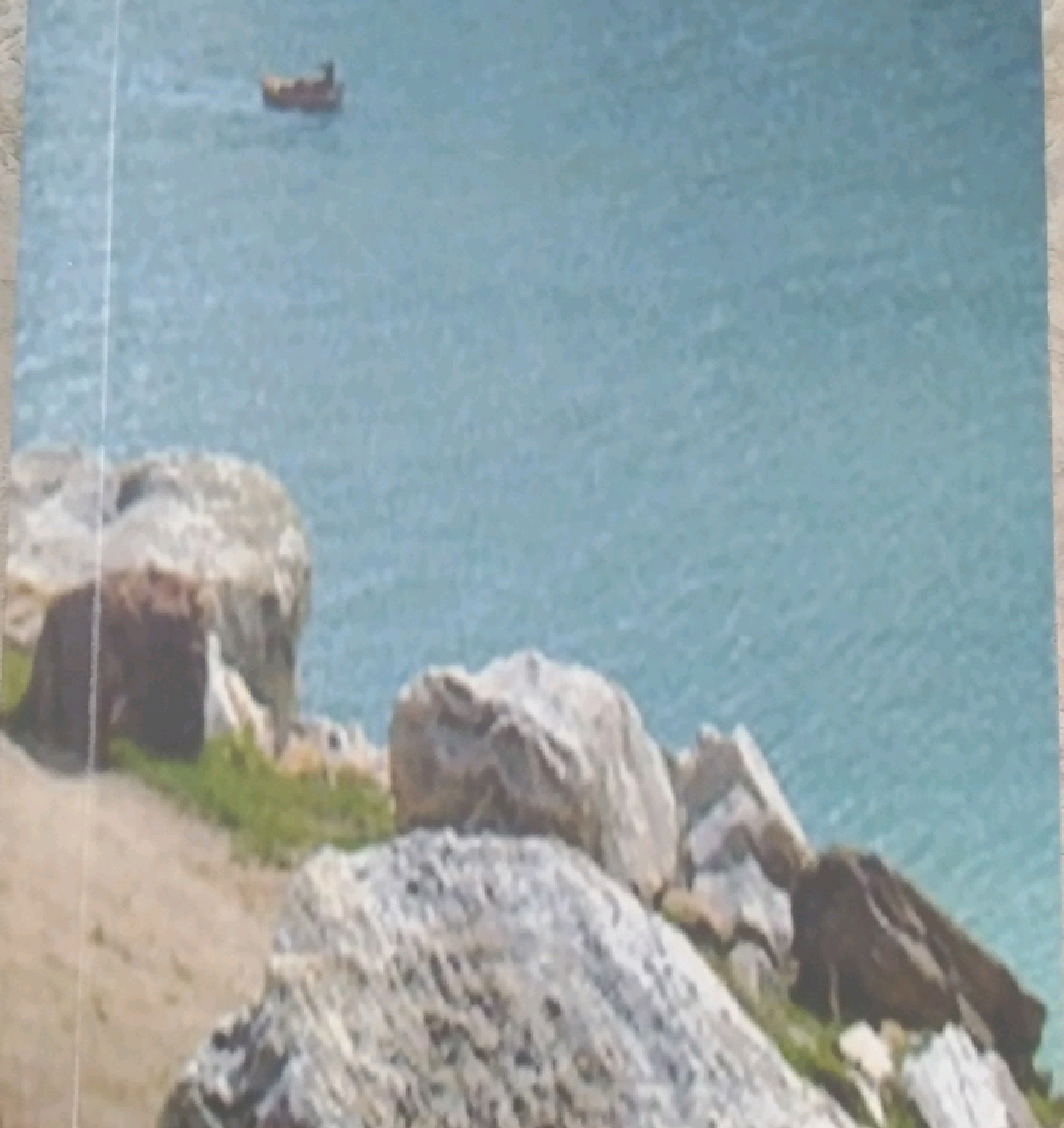

विषय-सूची

1.	महाकविभवभूतेः लोकचेतनायाः विमर्शः	- डॉ. बालकृष्ण शर्मा	9
2.	अन्नंभट्ट-केशवमिश्रयोर्मते ज्ञानमीमांसा	- डॉ. कृष्णपददासाधिकारी	19
3.	अनुमितिसाध्यतया ईश्वरस्य सिद्धिः सम्भवति?	- डॉ. करुणानन्दमुखोपाध्यायः	30
4.	शक्तितत्त्व-विमर्शः	- डॉ. पूर्णिमा केलकरः	34
5.	अभिनवगुप्तपादाचार्यस्य साहित्यिकं चिन्तनम्	- डॉ. सुमनकुमारः झा	42
6.	धर्मशास्त्रसाहित्यस्य ऐतिह्यं क्रमविकासश्च	- डॉ. सितान्शुभूषणपण्डा	53
7.	काव्यविभूषितमृग्वेदीयोषः सूक्तम्	- डॉ. किरण आर्या	63
8.	वैदिकपरम्परायां चिकित्साविज्ञानस्य महत्त्वम्	- डॉ. पूनम सिंह	68
9.	समकालिककवितासु चाय-प्रंशसा	- डॉ. तारेशकुमारः शर्मा	77
10.	ब्राह्मणभागस्य वेदकत्वम्	- डॉ. दानपतिः तिवारी	85
11.	हरिभद्रसूरिणो योगविषयकप्राकृत-साहित्यस्य समीक्षणम्	- डॉ. धर्मचन्द्रः जैनः	90
12.	कालिकापुराणे ब्रह्मचर्यस्य निर्देशः कामस्य निन्दा च	- डॉ. विवेक शर्मा	106
13.	नाट्यसर्गालोके उत्तररामचरित-स्यानुशीलनम्	- डॉ. राघवेन्द्र शर्मा	113
14.	उत्तररामचरिते प्रतिपादितं जीवनदर्शनं : एकमनुशीलनम्	- डॉ. तरुणकुमार शर्मा	118
15.	जानकीहरणमहाकाव्यस्य साहित्यविमर्शः	- नीलकण्ठकरुआँ	125
16.	उपनिषत्सु मनोविज्ञानम्	- डॉ. सत्येन्दु शर्मा	136
●	लेखक परिचय		142

7

काव्यविभूषितमृग्वेदीयोषः सूक्तम्

डॉ. किरण आर्या

नतज्ज्ञानं न सौन्दर्य न सा विद्या न सा कला।
नासौ योगो न तत्कर्म वेदेऽस्मिन् यन्न दृश्यते।।

संस्कृते भारतीयकलायाः यान्यपि तत्त्वानि , सौन्दर्यस्य च यानि तत्त्वानि आदितः अद्यावधि येषु संस्कृतमयेषु काव्येषु, काव्यग्रन्थेषु, नाट्येषु, नाट्यग्रन्थेषु, गीतिषु, कवितासु दृश्यते, तस्य सकलस्य मूलस्रोतास्तु वेदा एवेति निश्चप्रचम्, विदुषाञ्चेहैकमत्यम्, वेदकाव्यानां सृष्ट्यादौ प्रवर्तमानत्वात् - 'पश्य देवस्य काव्यं न ममार न जीर्यति' (अथर्व. 10.8.32) इति स्वयं वेदभगवता प्रोक्तत्वाच्च। अतः 'सर्वज्ञानमयो हि सः'(मनु.) इत्युक्तत्वात् नातिशयोक्तिरिदं वर्तते यत् वेदाः एव काव्यस्योद्भावकाः काव्यतत्त्वस्य च परिचयदायकाः सन्ति। यतोहि - 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' (सा. द.) विश्वनाथस्य समुचितमिदं लक्षणं वयं काव्यलक्षणं स्वीकुर्मश्चेत् वेदा अपि सरसाः सन्तः काव्यत्वं धारयन्ति। यथा चोक्तम् -उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालंकाररीतयः, अतः रसमयोत्कर्षकरूपाः रीतिगुणालंकारादयः एव काव्यतत्त्वानि सन्ति। तथा चैतेषां प्रचुरता अपि वेदेषु दृश्यते एव। नाट्यशास्त्रस्य तु रचना एव वैदिकसंवाद-सूक्तानि चाधिकृत्य वर्तते। यतोहि वेदोक्त-विश्वामित्रनदीसंवाद (नद्यःसूक्तं), पुरुरवा-उर्वशीसंवादा एव नाट्यस्थसंवादानां आदर्शाः प्रेरणादायकाश्च सन्ति। अर्थात् वेदेभ्यः एव दृश्यश्रव्योभयकाव्ययोरुत्पत्तिः इत्यत्र न कश्चित् सन्देहः।

सौन्दर्यमित्युच्यमाने सति सुन्दरस्य भावः सौन्दर्यम्। सुन्दरमिति शब्दः हलायुधकोशानुसारेण - सुष्ठु उनत्ति आर्द्रीकरोति चित्तमिति शब्दार्थं द्योतयति। व्याकरणशास्त्रस्य प्रकृति-प्रत्ययनुसारेण सु + उन्द् + अरन् = सुन्दरम्, यत्

सुष्ठुतया आर्द्रयति। सुन्द + रा + आदाने= सुन्दरम्, यत् सौन्दर्यं ग्राहयति। सु + द्रव् + अप्= सुन्दरः, यः चित्तं द्रवयति, तदुच्यते सुन्दरम्। संस्कृतस्य लब्धप्रतिष्ठैः विख्यातैः काव्यशास्त्रिभिः वामनभामहादिभिः सौन्दर्यस्य सम्बन्धः व्याकरणेन मन्यते, अत एव वामनः - 'सौन्दर्यमलंकारः' इत्युदीर्य अलंकारस्य, कालिदासः -'किमिव मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्' पद्येन नैसर्गिकसौन्दर्यबोधस्य, माघः -'क्षणे-क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः' प्रोच्य नितनूतननवीनतायाः, आनन्दवर्धनश्च -'अलंकारो हि चारुत्वहेतुरुच्यते' इत्युक्त्वा अलंकारसौन्दर्यस्य महत्त्वं वर्धयन् चित्तद्रवीभावमेव प्रस्तौति। वेदेषु स्वस्तिशब्देनापि सौन्दर्यस्य तत्त्वं परिभाषितमस्ति, स्वस्तिशब्दः सु अस्ति इति शब्दद्वययोगेन संयुक्तः। सु इत्यस्य अर्थः सुन्दरम्, अस्ति इत्ययं च शब्दः सत्तायाः द्योतकः, अतः स्वस्तिशब्दस्य तात्पर्यं भवति सुन्दरं सत्यम्। सौन्दर्यसाधनस्य एषा प्रवृत्तिः वाङ्माध्यमेन वैदिकऋचासु कर्ममाध्यमेन हवनपूजादिरूपेषु व्यक्ता भवति।

वेदेषु उपमानानाम्, अलंकाराणां, रसानां सौन्दर्यं यत्र तत्र सर्वत्र विद्यते परं ऋग्वेदस्य उषस्-सूक्तमतिशयेन काव्यात्मकसौन्दर्येण मण्डितं प्रतिभाति। स्वयं उषसः सर्जना, वैदिक-ऋषीणां सौन्दर्यभावनायाः अप्रतिमसर्जनाऽविद्यत। उषसः वर्णनमाध्यमेन ऋग्वेदस्य कवयः निजालौकिकप्रतिभा- मभिव्यंजयन्ति, तस्याः देव्याः अनुपमं सौन्दर्यं न कश्चिद्देवः देवी वा आप्नोति सकलेऽपि वैदिकसाहित्ये।

'वस् दीप्तौ' धातुना निष्पन्नः 'उषा' शब्दः - प्रकाशमाना देवी, दीप्तिमती देवी इत्यर्थमवगमयति। प्रकाशस्य च सौन्दर्यच्छटा अलौकिकमेव बोधवीति। नर्तकी इव सुभूषिता, देदीप्यमानानि वासांसि धारयन्ती सा सौन्दर्यशालिनी उषा निजचित्ताकर्षकं रूपं प्रतिदिवसं प्रकटयति। आपृथिव्याः द्युलोकं यावत्तस्या एव सौन्दर्यं दरीदृश्यते -

अव स्यूमेव चिन्वती मघोन्युषा याति स्वसरस्य पत्नी।
स्वर्जनन्ती सुभगा सुदंसा आन्तात् दिवः पप्रथ आ पृथिव्याः।।

वक्तीयमृक् यत् सा उषा काचिल्लावण्यमयी सुरूपवती स्त्रीसमाना प्रतिप्रातः पूर्वस्यां दिशि अतो विराजते यद्वयं तस्याः अलौकिसौन्दर्यस्य दर्शनं कुर्याम। उदीयमाना सुन्दरी उषा आत्मसौन्दर्यविस्तारलालसया स्वप्रकाशवस्त्राणि सर्वत्र तनाति। सोऽयमुषःकालः सर्वेषां कृते सौभाग्यत्वजनकः दौर्भाग्यत्वापसारकश्च भवति अत एवर्षीणामियमाशा भवति यन्नक्षत्रणामुषसां चास्तंगते सति अस्माकं सर्वं दुर्भूतमप्यस्तंगच्छेदिति -

अपवासे नक्षत्रणामपवास उषसामुत। अपास्मत् सर्वं दुर्भूतमपक्षेत्रियमुच्यते।।

वेदार्थद्रष्टारः ऋषयः उषसः वर्णनकाले तस्याः दैविकं भौतिकं मानवीयं च स्वरूपं वेदार्थेषु परिपश्यन्ति। सद्यःस्नातेयं नर्तकीसदृशा उषा यदा प्राक्क्षितिजे उदिता भवति तदा सा प्राचीनापि नित्यमनोहरसौन्दर्यान्विता सती 'पुराणी' (ऋ. 3.61.1) शब्देनालंकृता भवति, स्वरूपेण सर्वं जगन्मोहयन्ती, धारयन्ती सा 'पुरन्धिः' (ऋ. 3.61.1) विशेषेण सुभूषिता, ऐश्वर्यशालिनी सती 'ऋतावरी' (ऋ. 3.61.6) विशेषेण मण्डिता, सर्वस्य चित्तमाकर्षयन्ती 'रोचना' (ऋ. 3.61.5), प्रकाशदानशीला, सौभाग्यदानशीला सती 'मघोनी' (ऋ. 4.51.3), सुभगा (ऋ. 3.61.4), आकाशादुत्पन्नत्वात् 'दुहितः दिवः' (ऋ. 4.51.10), अखिलैः प्राणिभिः वरणीयत्वात् 'विश्ववारा', प्रकृष्टज्ञानसमन्वितत्वात् 'प्रचेताः', अपि च अश्वा (शीघ्रव्यापनस्वभावा), चित्र, अरुषी, अश्वावती, गोमती, वसुप्रदायिनी, सूनरी, गृहणी इत्यादिभिरनेकाभिः सुमनोहराभिरुपमाभिः सम्मानिता भवति वेदेषु। नैतावदेव सा सुन्दरी उषा युवतिः सूर्यस्य भार्यारूपेण वर्णिता विद्यते वैदिकसाहित्ये - कन्येव तन्वा शाशदाना एति देवि देवमियक्षमाणम्।

संस्मयमाना युवतिः पुरस्ताद् आविर्वक्षांसि कृणुते विभाती।।[2]

सा सुन्दरी कन्या उषा सूर्यं पतिं प्रापणाय आतुरा प्रेमिका संस्मयमाना वक्षस्थलमाविष्कृण्वती विभाती देवं सूर्यं पुरः एति। एषा उषा न केवलं पत्नीरूपेण वेदेषु चित्रिता अपितु - 'उत सखास्यश्विनोरुत माता गवामसि' (ऋ. 4.52.3) असावुषा अश्विनोः = दिवसरात्रयोः मित्रतुल्यं सखा, तथा गवाम् = किरणानां जनयित्री माता इति पदवीमपि लभते। यथा गृहेषु नार्याः जागृते सति सर्वे निद्रापगताः दैनन्दिकृत्ये संलग्नाः भवन्ति तथैव तस्याः धरित्र्यामागमनं कर्मणः प्रेरकत्वं विद्यते -

सो चिन्नु भद्रा क्षुमती यशस्वत्युषा उवास मनवेस्वर्वती।[3]

यथा अभिनयमंचे कस्याश्चिद् सौन्दर्यवत्याः आयाते सति सर्वे दर्शकाः दत्तचित्ताः, दत्तदृष्टियुताः सावधानमनसा तत्रैव दर्शनकर्मणि निमग्नाः भवन्ति तथैव एतस्याः सुरूपवत्याः उषादेव्याः आगमनानन्तरं सर्वे प्राणिनः जाग्रति तस्याः लालिमां सौन्दर्यं च निहारयन्तः स्व-स्वकर्मणि प्रवृत्ताः भवन्ति -

उषा उच्छन्ती समिधाने अग्ना उद्यन्त्सूर्य उर्विया ज्योतिरश्रेत्।[4]
देवो नो अत्र सविता न्वर्थं प्रसावीद् द्विपत्प्र चतुष्पदित्यै।।

अर्थात् यदा उषायाः आगमनं भवति तदा अग्नौ समिधः प्रज्वाल्यन्ते, सर्वे च द्विपात्-चतुष्पात्-प्राणिनः, अर्थम् इत्यै= स्व-स्वप्रयोजनसिद्ध्यर्थं कर्तव्यान्विताः भवन्ति।

भारतीयसंस्कृतौ देवानामाह्वानेन, आराधनेन, ध्यानेन वा ऋषयः मानवाश्च तान् देवान् प्रत्यक्षमनुभवन्ति स्म, तदनु आध्यात्मिक-भौतिकोभयदृष्ट्या उषस्-देवताया अपि सुन्दरनारिकल्पनया तस्याः प्रत्यक्षत्वं प्राकट्यं कुर्वन्ति कारयन्ति च। देवतानां मानवानां चैषः उपकार्योपकारभावसम्बन्धः उषस्सूक्तेषु सृष्टेः कल्याणाय एव परिकल्पितः विद्यते। ऋग्वेदे उषस्-देव्याः अतिशयेन सौन्दर्यवर्णनेन तस्याः माहात्म्येन च इति तु स्पष्टं भवति यत् देवीषु उषसः स्थानमग्रगण्यं सर्वाधिकं कल्याणदं महत्त्वपूर्णं च वर्तते। अत एव उषस्-विषयान्विताः सौन्दर्याभिव्यंजकाः ऋचस्तत्र संख्याधिक्येन विद्यन्ते। नानागुणयुतेयमुषा ऋक्षु 'उषसः' इति बहुवचनान्तप्रयोगेण आद्रियते -

क्व स्विदासां कतमा पुराणी मया विधाना विदधुर्ऋभूणाम् ।[5]
शुभं यच्छुभ्रा उषसश्चरन्ति न विज्ञायन्ते सदृशीरजुर्याः ।।

एताः शुभ्राः उषसः सर्वदा शुभमेवाचरन्ति तासु न ज्ञायते कतमा पुराणी इति, ताः सर्वाः ऋभवः=प्रकाशवत्यः रश्मयः सन्ति। सा सद्यःस्नाताऽलंकृता रमणी इवोषा पुनःपुनः प्रतिदिनं जायमाना नित्या युवतिरस्ति। साऽजराऽमरा सती सर्वेषां प्रणिनां कृते प्राणरूपा, प्राणदायिनी विद्यते, अतस्तामेवालोकयितुं सर्वं जगत् लालायितं भवति, आगतायां तस्यां नतमस्तकं भवति, प्रणमति तां चेति तात्पर्यम् -

विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वं वि यदुच्छसि सूनरि ।।[6]

उषादेवी अपि तेभ्यः दर्शनसमुत्सुकेभ्यः आत्ममोहिनीं छविं अनावृतं करोति -

अधिपेशांसि वपते नृतूरिवापोर्णुते वक्ष उस्रेव वर्जटम् ।।[7]

द्युलोकपुत्री उषा रूपगर्विता, लावण्यमयी नारी, शोभनस्वभावा प्रिया इव विद्यते या सरोवरात् सद्यः स्नात्वा बहिरागतास्तीति अस्यामृचि उच्यते -

एषा शुभ्रा न तन्वो विदानोर्ध्वेव स्नाती दृशये नो अस्थात् ।
अपद्वेषा बाधमाना तमांस्युषा, दिवो दुहिता ज्योतिषागात् ।। (ऋ.)

वैदिकमनीषिणां विचारेण वेदेषु आध्यात्मिक-आधिदैविक-आधिभौतिक-दृष्टिरपेक्षितास्ति। देवेषूक्तरूपत्र्यं सम्भाव्यम्। तत्र उषसुदेव्याः भौतिकं स्वरूपं,

सौन्दर्यं प्रत्यक्षतः ज्ञायमानमस्ति। तस्याः उषायाः प्रादुर्भूते एव यज्ञाग्निः प्रज्वाल्यते, सर्वे जागृताः भवन्ति, सर्वे प्राणिनः स्व-स्वकर्मणि निरताः भवन्ति, सकला सृष्टिः विकसिता देदीप्यमाना दृश्यते। एतदेव उषसः भौतिकं रूपम्। अपि च 'देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा' इति यास्कप्रमाणानुसारेण एषा उषा सौभाग्य-प्रकाश-स्वास्थ्यादिप्रदानात्, स्वयं दीप्तिमत्वात्, विश्वं च विश्वं स्वदेदीप्यमानदीप्त्या प्रकाशयतीत्यस्मात्, द्यौरेव च तस्याः निवासस्थानमतः इयं देवी, दिव्यस्वरूपा देवतासु अग्रगण्या विद्यते, एतत्तस्याः आधिदैविकं रूपम्, सौन्दर्यम्। एतस्याश्च आध्यात्मिकं सौन्दर्यं वैदिक-ऋषयः, मनीषयः आर्षचक्षुषा ददृशुः, पश्यन्ति च, तस्यानन्दानुभूतिं चक्रुः, कुर्वन्ति च। सौभाग्यप्रदा एषा ज्योतिषां ज्योतिरुषा देवी असतः सतं प्रति नयति, कर्म प्रति प्रेरयति, अमृतं पाययति।

एवं च वयं वक्तुं शक्नुमः यत् ऋग्वेदे वर्णितम् उषस्-सूक्तं काव्यसौन्दर्य-स्याद्भुतमुदा। हरणमस्ति। तस्य सौन्दर्यविषयकशब्दावली च चित्ताकर्षिका विद्यते। जगति नारी एव सौन्दर्यस्य प्रतीकरूपा भवति। कोमलत्वं सौन्दर्यस्य वैशिष्ट्यम्, तत्र नारी स्वनाम्नैव कोमला मंजुला विद्यते। तस्याः मधुरा ध्वनिः सौन्दर्यबोधस्य उपकरणं भवति। तस्याः शरीरे समस्तललितकलानां विन्यासो भवति। रूप-रंग-समता-सापेक्षता-माधुर्य-लावण्यादिदृष्ट्या नार्यः सौन्दर्यमप्रतिमं भवति, अत एव वैदिक-ऋषयः उषसे नारीरूपं प्रदाय तस्याः सौन्दर्यवर्णनं कृत्वा काव्यसौन्दर्यानुभूतेः प्रथमं निदर्शनं कारयन्ति।।

सन्दर्भग्रन्थाः -

1. *ऋग्वेदे, 3/6/4*
2. *तत्रैव, 1/123/10*
3. *तत्रैव, 10/11/3*
4. *तत्रैव, 1/124/1*
5. *तत्रैव, 4/51/6*
6. *तत्रैव, 1/48/10*
7. *तत्रैव, 1/62/4*